

Damian Szymczak
University of Lodz
Faculty of Economics and Sociology
e-mail: dejman7@gmail.com

Wprowadzenie do problemu ubóstwa w ujęciu Amartyi Kumara Sena. Wymiar etyczny¹

Introduction to the Problem of Poverty by Amartya Kumar Sen. The Ethical Dimension

On the threshold of the 21st century the problem of poverty has not been dealt with yet. The world constantly suffers hunger, and many people have no access to running water or education. This raises fundamental question, which have bothered economy researchers for centuries: What determines the wealth of some countries, and the poverty of others? One of the contemporary researchers analysing the causes of poverty and development barriers is Indian economist Amartya Sen. Referring to the socio-economic theory of Sen, the author indicates that modernity implies the need for reflection on the definition of poverty. The author attempts to justify the thesis which focuses on the dissonance between the evaluation concepts of good and evil with objective economic factors which define poverty. The author claims that the definition of poverty should be grounded in considerations concerning good and evil in a specific time, as well as cultural and historical context.

Keywords: poverty, development, Amartya Sen

JEL Classification: A13, B31, I31

¹ Autor pragnie podziękować za uwagi do pierwotnej wersji artykułu przekazane przez dwu anonimowych recenzentów.

1. Uwagi wstępne

Czym jest rozwój? Jakie czynniki decydują o bogactwie i ubóstwie krajów? Na te pytania od lat próbuje odpowiedzieć wielu badaczy, przy czym swoisty „kamień węgielny” dla tego rodzaju rozważań stanowią przemyślenia Adama Smitha zawarte w *Badaniach nad naturą i przyczynami bogactwa narodów* (1776)².

W dobie globalizacji pomimo intensywnego rozwoju w wielu dziedzinach ludzkiego życia wciąż nie udało się wyeliminować problemu skrajnego ubóstwa³. Raport ONZ z realizacji Milenijnych Celów Rozwoju z 2015 r. wykazał, że mimo poprawy wielu aspektów życia ludzi biednych, nie udało się w pełni zrealizować wszystkich celów założonych w roku 2000⁴. Na świecie nadal dochodzi do fal głodu, a wielu ludzi wciąż nie posiada dostępu do wody pitnej, podstawowej opieki zdrowotnej czy edukacji. To pokazuje, że w kwestii masowego ubóstwa i zrównoważonego rozwoju wciąż istnieją problemy, które powinny być rozwiązane i stanowią wyzwanie dla obecnego pokolenia.

Wśród współczesnych ekonomistów zajmujących się analizą przyczyn ubóstwa kilku zostało nagrodzonych nagrodą Nobla w dziedzinie nauk ekonomicznych. Są to m.in. Gunnar Myrdal, Robert Solow, Douglass C. North, Joseph Eugene Stiglitz czy Angus Deaton. Jednym z reprezentantów tego grona jest również Amartya Kumar Sen (ur. 1933), laureat Nagrody Nobla z zakresu nauk ekonomicznych z 1998 r. Motywu przewodnim jego prac jest właśnie zjawisko ubóstwa oraz barier szeroko rozumianego rozwoju⁵. Znamienne dla jego podejścia jest to, iż

² Na temat rozwoju dyskusji o przyczynach rozwoju gospodarczego szerzej, patrz: J. Dzionek-Kozłowska, R. Matera, *O poszukiwaniu przyczyn bogactwa i nędzy narodów w teorii Darona Acemoglu i Jamesa A. Robinsona*, „Gospodarka Narodowa” 2016, nr 5 (w druku).

³ W artykule termin *ubóstwo* będzie używany zamiennie z terminem *bieda*.

⁴ Milenijne cele rozwoju zakładały (1) zmniejszenie o połowę liczby osób żyjących za mniej niż 1 dolara dziennie; (2) zapewnienie możliwości zdobycia wykształcenia na poziomie podstawowym; (3) promocję równości płci i awansu społecznego kobiet; (4) ograniczenie umieralności dzieci do lat 5; (5) poprawienie opieki zdrowotnej nad matkami i zmniejszenie umieralności przy porodach; (6) ograniczenie rozprzestrzeniania się HIV/AIDS, malarii oraz innych chorób zakaźnych; (7) propagowanie zasad zrównoważonego rozwoju, w celu poprawy stanu środowiska; (8) stworzenie globalnego partnerstwa na rzecz rozwoju i zwalczania ubóstwa. *The Millenium Development Goals Report 2015*, United Nations, New York 2015, http://www.undp.org/content/undp/en/home/sdgoverview/mdg_goals.html (data dostępu: 22.05.2016).

⁵ Amartya Kumar Sen jest profesorem filozofii i ekonomii Uniwersytetu Harwardzkiego. Poza zdobyciem Nagrody Banku Szwecji w dziedzinie nauk ekonomicznych im. Alfreda Nobla, jest laureatem szeregu innych prestiżowych wyróżnień, m.in. Bharat Ratna, i Medalu Eisehowera. Studiował matematykę i ekonomię na Uniwersytecie Visva-Bharatti w Indiach, obronił pracę doktorską w Trinity College w Cambridge (1959). Na uniwersytecie w Jadavpur w Indiach podjął studia z zakresu filozofii. W trakcie pracy naukowej związany był z wieloma prestiżowymi uczelniami, m.in. Delhi School of Economics, Cambridge, Stanford czy London School of Economics. Razem z Mahbubem al Haqiem na zlecenie ONZ opracował Wskaźnik Rozwoju Społecznego (ang. *Human Development Index*, HDI). Jest autorem 30. książek oraz ponad 360. artykułów. Do najważniejszych jego prac należą: *Collective Choice and Social Welfare*; *Poverty and Famines*; *On Economic Inequality*; *Development as Freedom*; *Identity and Violence* oraz *Missmeasuring Our Lives. Why GDP Doesn't Add Up* (wspólnie z Josephem Stiglitzem oraz Jeanem-Pauliem Fitoussi). Informacje zebrane na podstawie: B. Kohler, *Teoretyk ekonomii i dobrobytu* [w:] *12 ikon ekonomii. Od Smitha do Stiglitz*, red. R. Lüchinger, Wydawnictwo Studio Emka, Warszawa

w opisie ubóstwa ostro krytykuje on mierzenie nierówności w kategoriach dochodowych, tworząc alternatywę wobec takiego podejścia poprzez wprowadzenie pojęć zdolności (*capability*) oraz funkcjonowania (*functionings*)⁶. Rozwój utożsamia Sen z poszerzaniem zakresu ludzkiej wolności dowodząc, że prawa i swobody polityczne są czynnikiem jemu sprzyjającym.

Celem artykułu jest próba skonfrontowania istniejących w literaturze przedmiotu definicji ubóstwa i sposobów podejścia do analizy tego zjawiska z myślą Sena. Odwołując się do jego koncepcji staram się dowodzić, że definicja ubóstwa powinna być osadzona na płaszczyźnie etycznej.

Przyjętą metodą badawczą stanowią studia literatury przedmiotu. W pierwszej części artykułu scharakteryzowane zostały definicje ubóstwa i sposoby prezentowania tego zjawiska. Z kolei w części drugiej dokonano analizy i interpretacji poglądów Sena na podstawie jego głównych prac. W wnioskach końcowych przedstawiono argumenty, które przemawiają na rzecz tezy, że koncepcja ludzkich zdolności Sena implikuje konieczność umieszczenia definicji ubóstwa na płaszczyźnie etycznej.

2. Czym jest ubóstwo?

Pojęcia ubóstwa, podobnie jak szereg innych kategorii wykorzystywanych do opisu rzeczywistości społecznej, jest rozumiane i definiowane w sposób niejednołity. Jak pisze Majid Rajnehma:

*liczba ludzi biednych i sposobów postrzegania biedy jest tak wielka, jak liczba samych ludzi. Ta fantastyczna różnorodność przypadków, w których w różnych kulturach i językach nazywa się kogoś biednym sprawia, że koniec końców wszystko i wszystkich na Ziemi można by na jakiejś zasadzie nazwać biednymi*⁷.

W wielu kulturach od najdawniejszych czasów ubóstwo było stanem przeciwnym do bogactwa⁸. Stąd jedną z najczęściej spotykanych definicji ubóstwa jest ujęcie dochodowe. Dana jednostka jest uznawana za ubogą, jeśli nie dysponuje dochodem, który w sposób satysfakcjonujący zaspokoi jej potrzeby i pozwoli żyć na poziomie uznawanym za minimalny w danym społeczeństwie. W myśl podejścia przyjętego przez Bank Światowy, uznając za kryterium dochód *per capita* mierzony parytetem siły nabywczej można wyróżnić trzy stopnie ubóstwa: skrajne, umiarkowane oraz obejmujące osoby zagrożone ubóstwem⁹. Kategorie te wraz z odpowiadającymi im limitami dochodowymi zostały przedstawione w tabeli 1.

2007, s. 171–185; http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/1998/senbio.html (data dostępu: 22.05.2016).

⁶ Terminy *zdolność* oraz *funkcjonowanie* zdefiniowano w podrozdziale 3.

⁷ M. Rajnehma, *Bieda*, „Dialogi o Rozwoju” 2007, nr 7, s. 35.

⁸ Ibidem, s. 36.

⁹ *World Development Report 2014/2015. Ending Poverty and Sharing Prosperity*, The World Bank and The International Monetary Fund, Washington 2015, s. 32.

Tabela 1. Poziomy ubóstwa według Banku Światowego

Poziom ubóstwa	Dochód <i>per capita</i> mierzony parytetem siły nabywczej
ubóstwo skrajne	poniżej 1,25 USD dziennie w krajach o niskim dochodzie poniżej 2 USD dziennie w krajach o średnim dochodzie
ubóstwo umiarkowane	1,25–4 USD dziennie
osoby zagrożone ubóstwem	4–10 USD dziennie

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *World Development Report 2014/2015. Ending Poverty...*, s. 32.

Z kolei konsekwencją ustalenia progu dochodowego pozwalającego uznać dane państwo za ubogie i nierozwinięte było przyjęcie Produktu Krajowego Brutto jako podstawowego miernika bogactwa¹⁰.

W literaturze przedmiotu można spotkać podział ubóstwa na trzy kategorie: absolutne, względne (relatywne) oraz umiarkowane¹¹. Ubóstwo absolutne występuje najczęściej na obszarze państw rozwijających się. Społeczeństwa nim dotknięte często zmagają się z niemożnością zaspokojenia podstawowych ludzkich potrzeb takich jak: opieka zdrowotna, odzież, mieszkanie, pożywienie oraz dostęp do wody pitnej¹². Ubóstwo absolutne jest bardzo zbliżone do biologicznej definicji ubóstwa. Według jednego z jej twórców – Seebohma Rowentree – ubóstwo powinno utożsamiać się z brakiem zaspokojenia minimalnych potrzeb biologicznych człowieka takich, jak pożywienie czy odzianie się. Niedobór dóbr pozwalających na ich zaspokojenie często prowadzi do zagrożenia życia wynikającego z wycieńczenia organizmu¹³.

Życie ludzi dotkniętych ubóstwem umiarkowanym, w przeciwieństwie do osób objętych ubóstwem absolutnym, nie jest zagrożone. Jednak zakres zaspokajanych potrzeb stanowi zaledwie minimum potrzebne do dalszej egzystencji¹⁴.

W ujęciu relatywnym dana osoba jest uznawana za ubogą, jeśli poziom jej życia jest niższy od poziomu uznawanego za pożądaną w danym społeczeństwie¹⁵. Osoby dotknięte tym rodzajem ubóstwa, mają ograniczony dostęp do dóbr wyznaczających wyższy status społeczny np. do rekreacji czy lepszej opieki medycznej¹⁶. W związku z tym ubóstwa relatywnego nie można całkowicie wyeliminować¹⁷. Konsekwencją konieczności posiadania pewnych dóbr wyznaczających pozycję społeczną jest fakt, że w bogatych społeczeństwach osoba

¹⁰ M. Rajnehma, op. cit., s. 40.

¹¹ J. Sachs, *Koniec z nędzą. Zadanie dla naszego pokolenia*, WN PWN, Warszawa 2006, s. 35.

¹² Ibidem.

¹³ A. Sen, *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*, Clarendon Press, Oxford 1981, s. 11–12. Cf. T. Kwarciański, *Komu pomóc w pierwszej kolejności? Decyzje dotyczące udzielania pomocy ubogim w świetle Amartyi K. Sena badań nad ubóstwem*, „Prakseologia” 2006, nr 146, s. 31–32.

¹⁴ J. Sachs, op. cit., s. 35–36.

¹⁵ T. Panek, *Ubóstwo i nierówność: dylematy pomiaru* [w:] *Statystyka społeczna – dokonania, szanse, perspektywy*, GUS, Warszawa 2008, s. 41.

¹⁶ J. Sachs, op. cit., s. 36.

¹⁷ T. Panek, op. cit., s. 41.

uznawana za ubogą, zazwyczaj posiada takie dobra jak telewizor czy samochód. Jednak z racji faktu, że posiadanie tych dóbr jest traktowane jako standard, dana osoba może być mimo to uznana za ubogą¹⁸.

Elementem łączącym wszystkie definicje ubóstwa jest występowanie niedoboru lub braku jakiegoś składnika. Wśród najczęściej wymienianych znajdują się: odpowiednio wysoki dochód, opieka zdrowotna, żywność itd.¹⁹ John Kenneth Galbraith podkreślał, że nie ma w pełni zadowalającego wyjaśnienia przyczyn ubóstwa. Ponadto uwydatnił on fakt, że wiele teorii wyjaśniających istotę ubóstwa opiera się na licznych uproszczeniach, których celem jest potwierdzenie ich praktycznej przydatności²⁰.

Z kolei, cytowany już Rajnehma wyróżnił cztery wymiary, według których powinno się analizować ubóstwo²¹:

- (1) wymiar pierwszy obejmuje czynniki twarde (absolutne), do których należą kategorie egzystencjalne takie jak: brak szacunku w społeczeństwie, upokorzenie, poczucie odrzucenia i niemożność osiągnięcia życiowych celów. Do tej grupy zaliczają się również różne formy ucisku i brak praw obywatelskich. Ponadto w skład czynników absolutnych wchodzi wszelkie pozostałe formy ubóstwa jak głód i bezdomność;
- (2) w wymiarze drugim chodzi o postrzeganie biedy przez osoby nią dotknięte. Termin ubóstwo ma konkretne znaczenie dopiero w chwili, gdy jakiś czynnik lub grupa czynników powoduje, że dana osoba postrzega siebie jako ubogą. Za każdym razem jest to kwestią indywidualną, wynikającą z kontekstu społeczno-kulturowego. Nie każdą osobę nieposiadającą danych dóbr powinno uważać się za ubogą. Dla części osób wychowanych w kulturze ceniącej prostotę i skromność, np. zwolenników Mahatmy Gandhiego, życie wolne od dóbr materialnych²² stanowi błogosławieństwo dające możliwość osiągnięcia bogactwa duchowego w myśl powiedzenia Mahometa *Al faqro faxri (Bieda jest moją dumą i chwałą)*²³. Zdaniem Gandhiego życie oparte na zaspokajaniu jedynie podstawowych potrzeb służy rozwojowi samorządności. Z kolei samorządność w połączeniu z prostotą działania służy uzdrowieniu cywilizacji oraz pozwala osiągnąć autonomię polityczną i gospodarczą²⁴. Warto zauważyć, że Gandhi propagował ideę dobrowolnego ubóstwa rozumiane go jako skromność, która pozwala osiągać wysokie standardy moralne. Z tego względu dobra materialne rozpatrywał zarówno w kategoriach

¹⁸ Przykładem może być posiadanie ponad dziesięcioletniego samochodu, którym w społeczeństwie polskim dysponują osoby należące do klasy średniej. W niemieckim społeczeństwie posiadanie auta mającego ponad dekadę wiązałoby się z przynależnością do niższej klasy społecznej.

¹⁹ M. Rajnehma, op. cit., s. 37.

²⁰ J.K. Galbraith, *Istota masowego ubóstwa*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1987, s. 10.

²¹ Ibidem.

²² W literaturze stanowisko propagujące ascetyczny styl życia często jest określane jako efekt Gandhiego. Cf. J. Dzionek-Kozłowska, R. Matera, *Ethics in Economic Thought. Selected Issues and Various Perspectives*, Lodz University Press & Jagiellonian University Press, Łódź-Kraków 2015, s. 59.

²³ M. Rajnehma, op. cit., s. 38.

²⁴ R. Matera, *Związki ekonomii i etyki w poglądach Mohandasa Gandhiego*, „Annales. Etyka w Życiu Gospodarczym” 2013, vol. 16, s. 311–312.

- ekonomicznych, jak i etycznych²⁵. W związku z tym w opinii brytyjskiego socjologa Georga Simmela dana osoba w sensie społecznym staje się uboga dopiero w chwili udzielania jej pomocy²⁶;
- (3) wymiar trzeci obejmuje kwestię odbierania ubóstwa przez innych. Bieda jest najczęściej postrzegana jako zjawisko negatywne, z którym należy walczyć ze względu na przyjęte zachowanie społeczne, kulturowe oraz etyczne. Jednak z drugiej strony można spotkać pogląd, że bieda jest naturalnym i nieuniknionym elementem ludzkiego życia i wszelkie próby pomocy prowadzą do negatywnych skutków²⁷. Skrajną postać tego stanowiska wyraża metafora „łodzi ratunkowej” Garretta Hardina²⁸, który odwołał się do obrazu łodzi, na której znajduje się 50 osób. W pobliżu widzimy jednak 100. ludzi błagających o ratunek. W sytuacji, gdy łódź może pomieścić jedynie 60 osób, przyjęcie potrzebujących prowadzi do katastrofy i utonięcia wszystkich. Jak pisze G. Hardin: *zupełna sprawiedliwość, zupełna katastrofa*²⁹. Michael J. Sandel zwrócił uwagę na fakt, że w takiej sytuacji stykamy się z konfliktem wartości (czy można poświęcić jedno życie, aby ocalić drugie?) oraz niepewnością, co do faktycznych następstw danej decyzji (czy łódź faktycznie zatoni, jeśli osoby proszące o pomoc zostaną przyjęte na pokład?)³⁰. Jego zdaniem dystrybucję dóbr (w tym przypadku miejsca na łodzi) można rozpatrywać przez pryzmat trzech wartości: dobrobytu społecznego, wolności oraz cnoty. Podkreśla on przy tym, że wybór określonego ideału implikuje sposób myślenia o sprawiedliwości³¹;
- (4) w wymiarze czwartym powinno się brać pod uwagę czasoprzestrzeń społeczną i kulturową, czyli wszystkie czynniki wymienione powyżej we wzajemnym powiązaniu. Podlegają one z biegiem czasu modyfikacji wynikającej ze zmian zachodzących w czasoprzestrzeni, w której funkcjonują. Dlatego wiele czynników jest postrzeganych odmiennie przez biednych i resztę społeczeństwa, a ubóstwo jest wówczas pojęciem relatywnym³². Przykładem może być posiadanie samochodu, które jeszcze w latach 70. i 80. ubiegłego wieku w Polsce było wyznacni-

²⁵ Ibidem.

²⁶ M. Grabowska, *Ubóstwo jako efekt zewnętrzny funkcjonowania konkurencyjnej gospodarki* [w:] *Uwarunkowania konkurencyjności przedsiębiorstw i gospodarki w XXI wieku*, red. B. Kryk, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2012, s. 39.

²⁷ M. Rajnehma, op. cit., s. 39.

²⁸ Cf. G. Hardin, *Lifeboat Ethics: the Case Against Helping the Poor*, „Psychology Today” 1974, 8 września.

²⁹ Ibidem, s. 38 [za:] T. Kwarciański, *Granice moralnej odpowiedzialności za problem światowego ubóstwa*, „Annales. Etyka w Życiu Gospodarczym” 2006, vol. 9, nr 1, s. 235.

³⁰ M.J. Sandel, *Sprawiedliwość. Jak postępować słusznie?*, Wydawnictwo KURHAUS, Warszawa 2013, s. 36.

³¹ Ibidem, s. 29–30.

³² M. Rajnehma, op. cit., s. 39.

kiem wysokiego statusu społecznego. Obecnie niewiele gospodarstw domowych nie posiada tego dobra³³. Innymi przykładami mogą być dostęp do Internetu czy posiadanie telefonu komórkowego³⁴.

3. Ubóstwo według Sena

Sen określa ubóstwo jako *niedostatek minimum elementarnych zdolności*³⁵. W ten sposób można je również interpretować w kategoriach normatywnych i umieścić na płaszczyźnie moralnej. Podkreśla on przy tym, że ze względu na przecięcie refleksji etycznych z ekonomicznymi ciężko jest jednoznacznie określić, kto jest osobą ubogą i w związku z tym w opisie nierówności powinno się szukać odpowiedzi na pytanie: czego osoby ubogie są pozbawione?³⁶ W książce *Rozwój i wolność* Sen przytacza przypowieść o Annapurnie ukazując wieloznaczność pojęcia ubóstwo. Tytułowa Annapurna jest młodą kobietą, która chce uporządkować zaniedbany ogród. Ze względu na prostotę zadania postanawia dać jednakowe wynagrodzenie niezależnie od tego, kto wykona pracę. Ma do wyboru trzech bezrobotnych: Dinu, Bishano oraz Rogini. Pierwszy spośród trójki bezrobotnych posiada najniższe dochody, jednak zdążył już się przyzwyczaić do życia w biedzie. Z kolei Bishano posiada wyższe dochody niż Dinu, lecz jest najbardziej nieszczęśliwy, ponieważ dopiero co utracił cały majątek i nie jest przyzwyczajony do uboższego życia. Rogini – jedyna kobieta ubiegająca się o pracę ogrodnika, podobnie jak Dinu jest przyzwyczajona do uboższego życia. Jednak mimo faktu, że nie jest osobą najuboższą i najmniej szczęśliwą spośród kandydatów, wynagrodzenie uzyskane za uporządkowanie ogrodu w największym stopniu zmienia jakość jej życia. Pozwoliłoby jej na wyleczenie przewlekłej choroby, na którą cierpi od dzieciństwa³⁷.

Annapurna jako kryterium wyboru pracownika przyjęła zatrudnienie osoby najuboższej. Pozornie wybór był prosty, najniższe dochody z całej trójki ma bowiem Dinu. Jednak jeśli za kryterium przyjmujemy szczęście, to największą wartość praca ma dla Bishano. Z kolei jeśli weźmiemy pod uwagę czyje życie posada ogrodnika zmieni w największym stopniu wybór pada na Rogini – otrzymana pensja pozwoli jej na uleczenie choroby i tym samym najbardziej zmieni poziom jej życia. Sen opowiadając się za Rogini polemizuje z argumentami wynikającymi z egalitaryzmu zasobów, z którego wynikałoby, że osobą najuboższą jest Dinu.

³³ Dane GUS pokazują, że w 1970 w Polsce było zarejestrowanych 479 tys. samochodów osobowych. W roku 2011 liczba zarejestrowanych pojazdów osobowych wynosiła 18 125 tys. K. Andrzejczak, *Zmiany wzrostu wskaźnika nasycenia samochodami osobowymi*, „Wiadomości Statystyczne” 2012, nr 11, s. 25–26.

³⁴ Według danych GUS w roku 2015 75,8% gospodarstw domowych w Polsce posiadało dostęp do Internetu, a w roku 2006 wskaźnik dostępu do Internetu wynosił jedynie 35,9%.

³⁵ A. Sen, *Nierówności. Dalsze rozważania*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2000, s. 23.

³⁶ D. Zwarthoed, *Zrozumieć biedę. John Rawls – Amartya Sen*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2012, s. 39.

³⁷ A. Sen, *Rozwój i wolność*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2002, s. 69–70.

Ponadto polemizuje on z stanowiskiem prezentowanym przez utylitarystów, dla których Bishano jako osoba najmniej szczęśliwa znajduje się w najgorszym położeniu³⁸.

Przypowieść ma charakter moralny – pokazuje, że przedmiotem analizy ubóstwa nie powinno być porównanie ubogich z bogatymi, lecz z innymi ubogimi, ponieważ jak podkreśla Sen, ubogim można być na różne sposoby³⁹. Ilustruje tym przykładem, że definicja biedy powinna być osadzona na płaszczyźnie etycznej. Jednocześnie uwypukla fakt, że wybór osoby najbiedniejszej zmienia się w zależności od przyjętego kryterium⁴⁰:

- (1) indywidualny dochód – Dinu,
- (2) samopoczucie/szczęście – Bishano,
- (3) korzyść wynikająca z otrzymanego wynagrodzenia – Rogini (wynagrodzenie pozwoli na wyleczenie).

Sen krytykuje mierzenie nierówności w kategoriach związanych z dochodem⁴¹. Proponuje on opis nierówności w kategoriach zdolności (*capability*) oraz funkcjonowania (*functionings*) i zdolności do funkcjonowania. W koncepcji Sena warto zwrócić uwagę na fakt, że funkcjonowania zawsze są przedstawiane w formie czasowników oddających relację podmiot-zasób⁴². Jak pisze Sen:

(...) jeśli zamiast koncentrować się tylko na niskości dochodów, przyjmiemy bardziej rozległą perspektywę ograniczania możliwości, będziemy mogli zobrazować niedostatki życia i wolności przy użyciu konkretnych informacji (łącznie ze statystykami tego rodzaju, który rzecznicy perspektywy dochodowej skłonni są podsuwać badaczom polityki). Tak więc dochód i bogactwo – ogromnie ważne pośród innych czynników – trzeba ująć w szerokim i zróżnicowanym kontekście powodzenia i niemożności⁴³.

Warto w związku z tym zadać pytanie: dlaczego pojmowanie ubóstwa w kategoriach dochodowych nie odzwierciedla w pełni sytuacji osób ubogich? Zdaniem Sena dochód jest wielkością relatywną, która nie oddaje w pełni jakości życia. Posiadając dochód w wysokości X w państwie o wysokim standardzie życia, można być uznanym za osobę ubogą, jeśli do aktywnego uczestnictwa w życiu społecznym wymagane są takie dobra jak telefon komórkowy czy samochód. Jednocześnie posiadając ten sam dochód w niezbyt zamożnym kraju można wieść w pełni satysfakcjonujące życie i należeć do klasy średniej, a nawet wyższej. Przyczyną tej sytuacji jest fakt, że brak takich dóbr jak telewizja, samochód czy komputer jest mniej dotkliwy w niezbyt zamożnych państwach⁴⁴.

³⁸ Ibidem.

³⁹ D. Zwarthoed, op. cit., s. 39.

⁴⁰ Ibidem, s. 40–43.

⁴¹ Szerzej na temat wskaźników wzrostu gospodarczego: A. Sen, J.P. Fitoussi, J. Stiglitz, *Błąd pomiaru. Dlaczego PKB nie wystarcza*, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Warszawa 2013.

⁴² D. Zwarthoed, op. cit., s. 38, 50.

⁴³ A. Sen, *Rozwój...*, s. 35

⁴⁴ P. Bagiński, *Amartya Sen i jego koncepcja wyjścia ze stanu ubóstwa poprzez poszerzenie zakresu wolności*, „Dialogi o rozwoju” 2007, nr 7, s. 64.

Analiza nierówności dochodowych nie odzwierciedla rzeczywistych nierówności szans. Szanse na przekształcanie dochodu w rzeczywiste możliwości są zróżnicowane w przypadku każdej jednostki ludzkiej. Zależą od wielu cech fizycznych i społecznych, które charakteryzują poszczególne osoby i wpływają na ich życie⁴⁵. W rozważaniach Sen wielokrotnie nawiązuje do sytuacji osób niepełnosprawnych, aby pokazać, że założenie o jednolitości potrzeb ludzkich jest błędne⁴⁶. Rzeczywiste możliwości osoby niepełnosprawnej są często ograniczone, nawet jeśli posiada ona większą ilość dóbr pierwotnych od innych (np. wyższy dochód). Dlatego zdaniem Sena ocena dochodu powinna być przedstawiona za pomocą dostępnych zestawów produktów i usług, które dana osoba ma do wyboru⁴⁷. W przypowieści o Annapurnie przykładem osoby o ograniczonych możliwościach jest Rogini, która ze względu na chorobę może się podejmować jedynie prostych prac w przeciwieństwie do Dinu i Bishano.

Wśród argumentów przemawiających za analizą ubóstwa przez pryzmat zdolności Sen wymienia⁴⁸:

- (1) fakt, że analiza ludzkich możliwości koncentruje się na istotnych niedostatkach, a nie kategoriach instrumentalnych, jak wysokość dochodu;
- (2) to, że ubóstwo jest związane z wieloma innymi czynnikami – nie tylko ze zbyt niskim dochodem. Do czynników tych należą również: zdrowie, wiek, płeć czy miejsce zamieszkania;
- (3) fakt, iż potencjał do przekształcenia dochodu w rzeczywiste możliwości nie jest jednakowy w każdym społeczeństwie.

Koncepcja zdolności jest zakorzeniona w rozważaniach Arystotelesa⁴⁹, który analizując naturę ludzkiego szczęścia sformułował pojęcia: *ergon* (działanie, dzieło, funkcja) oraz *hexis* (trwała dyspozycja). Arystoteles zauważył, że człowiek, mimo zdolności zdefiniowania szczęścia, nie jest w stanie poznać jego istoty. Zestawienie definicji szczęścia i funkcji przyczyniło się do wprowadzenia jakościowego wymiaru do pojęcia „posiadać”. Ukazano dzięki temu, że paleta ludzkich sposobności jest rozległa i człowiek w rzeczywistości może posiadać i być pozbawiony wielu dóbr, takich jak mieszkanie czy edukacja⁵⁰.

Bazowym pojęciem związanym z koncepcją ludzkich zdolności jest funkcjonowanie, czyli wybór dostępnych możliwości⁵¹.

*Istotne funkcjonowania – powiada Sen – mogą być bardzo różnorodne, poczynsz od tak elementarnych jak należyte odżywianie się, cieszenie się dobrym zdrowiem, ustrzeżenie się możliwych do uniknięcia chorób i przedwczesnej śmierci, po osiągnięcia bardziej złożone – bycie szczęśliwym, poczucie godności, uczestnictwo w życiu społecznym itd.*⁵²

⁴⁵ A. Sen, *Nierówności...*, s. 43.

⁴⁶ Ibidem, s. 43.

⁴⁷ Ibidem, s. 50.

⁴⁸ A. Sen, *Rozwój...*, s. 105–106.

⁴⁹ D. Zwarthoed, op. cit., s. 44.

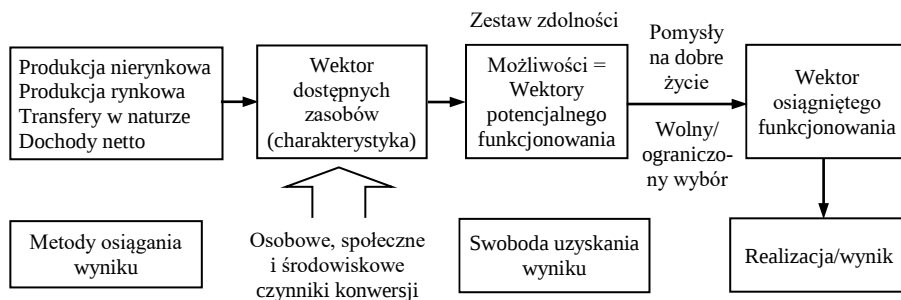
⁵⁰ Ibidem, s. 44–47.

⁵¹ M.A. Paszkowicz, op. cit.

⁵² A. Sen, *Nierówności...*, s. 55.

Zbiór dostępnych wektorów funkcjonowania konstituuje byt danej jednostki ponieważ *odzwierciedla wolność wyboru spośród różnych dróg życia*⁵³, podobnie jak zbiór budżetowy pokazuje konfigurację dóbr, które może zakupić konsument⁵⁴. Składowe koncepcji zorientowanej na ludzkie możliwości pokazuje rysunek 1.

Rysunek 1. Składowe koncepcji zorientowanej na ludzkie możliwości

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: M.A. Paszkowicz, op. cit., s. 208.

Gdy latem 1997 r. japońska gazeta zapytała Sena o to, co jego zdaniem było największym osiągnięciem XX w. hinduski ekonomista stwierdził, że był to wzrost demokracji. W jego opinii ustrój demokratyczny oraz swobody polityczne sprzyjają rozwojowi i zwalczaniu ubóstwa⁵⁵. W książce *Rozwój i wolność* zauważa, że rozwój wymaga usunięcia głównych źródeł zniewolenia: ubóstwa oraz tyranii, skąpych możliwości gospodarowania oraz systematycznych społecznych represji, braku społecznych zabezpieczeń oraz nietolerancji czy nadmiernych ingerencji państwa represyjnego⁵⁶.

Podobny pogląd widać u Milтона i Rose Friedman, którzy stwierdzają, że (...) *niepotrzebne są żadna siła zewnętrzna, przymus czy pogwałcenie wolności, aby nastąpiła współpraca, z której wszyscy odniosą pożytek*⁵⁷. Jako przykład pozytywnego wpływu syntezy wolności politycznej i gospodarczej podają intensywny rozwój Stanów Zjednoczonych oraz Anglii w XIX wieku. W książce *Wolny wybór* możemy przeczytać również, że [w]olność oznacza różnorodność, ale także i mobilność. Gwarantuje tym, którzy są obecnie w niekorzystnej sytuacji, szanse zdobycia pozycji uprzywilejowanej w przyszłości. Stwarza bez mała każdemu, od samego szczytu do samego dołu, szanse na pełniejsze i bogatsze życie⁵⁸. Znaczenie wolności jako składnika postępu podkreśla również Friedrich August von Hayek. Zdaniem Hayeka system rynkowy jest układem, który cechuje się żywiołowością.

⁵³ Ibidem, s. 55.

⁵⁴ Ibidem, s. 56.

⁵⁵ A. Sen, *Democracy as Universal Value*, „Journal of Democracy” 1999, nr 10.3, s. 3.

⁵⁶ A. Sen, *Rozwój...*, s. 17–18.

⁵⁷ M. Friedman, R. Friedman, *Wolny Wybór*, Wydawnictwo Aspekt, Sosnowiec 2006, s. 1.

⁵⁸ Ibidem, s. 142.

Podkreśla on przy tym, że rynek, podobnie jak świat przyrody, nie działa sprawnie, jeśli ma narzuconą hierarchię celów lub działa pod przymusem. Dlatego wolność jest bodźcem niezbędnym dla dalszego rozwoju⁵⁹.

Jednak czy ludziom ubogim powinno zależeć na swobodach politycznych? Można wyróżnić trzy zasadnicze argumenty przeciwko ustrojowi demokratycznemu oraz prawom politycznym w krajach rozwijających się⁶⁰:

- (1) twierdzenie Lee – przekonanie, że kraje autorytarne mogą osiągnąć wysoki poziom wzrostu gospodarczego (np. w Chinach), a demokracja hamuje wzrost gospodarczy;
- (2) konflikt priorytetów – przeświadczenie, że potrzeby ekonomiczne dla osób ubogich są ważniejsze od ich praw politycznych;
- (3) pogląd, że wolność i demokracja to wartości *stricte* zachodnie, które są sprzeczne z innymi systemami wartości, w szczególności z azjatyckim.

Deepak Lal zauważył, że w trakcie ekspansji gospodarczej Zachodu cywilizacje rozwijające się stanęły przed koniecznością wyboru określonej drogi rozwoju. Jego zdaniem pierwszą z dróg było naśladownictwo, w myśl którego należy przyjąć przekonania materialne Zachodu wraz z technologią, która zapewni państwu potencjał militarny i gospodarczy. Przykładem kraju, w którym dokonano takiego wyboru jest Japonia. Alternatywną drogą była izolacja i ochrona tradycyjnych wartości w obawie przed modernizacją, którą stosował Gandhi. Trzecią alternatywą była próba osiągnięcia kompromisu pomiędzy tradycją a nowoczesnością, którą stosowały Chiny. Lal wykazał w swoich badaniach, że modernizacja nie musi pociągać za sobą erozji tradycyjnych wartości i wiązać się z akceptacją wartości zachodnich⁶¹.

Zdaniem Sena te argumenty są bezpodstawne i oparte na wybiórczych i wąskich badaniach. Uzasadnieniem tezy, że demokracja i swobody polityczne sprzyjają zwalczaniu ubóstwa jest fakt, że ciężkie klęski głodowe nigdy nie dotyczą państw o wielopartyjnym ustroju demokratycznym⁶². Mimo faktu, że fale głodu zazwyczaj nie obejmują swoim zasięgiem więcej niż 5% populacji danego państwa, zdaniem Sena partie mają polityczny interes w zwalczaniu niekorzystnej sytuacji. W systemach totalitarnych głód zabijający miliony nie wpływa na dobrobyt dyktatora/grupy rządzącej. Gdyby wybrana demokratycznie władza nie zareagowała na kryzys, automatycznie utraciłaby poparcie znacznej części elektoratu. Ponadto ludzie posiadają naturalną empatię i potrzebę reakcji na cierpienie innych. W związku z tym niewielka część ludności oddałaby głos na partię niewrażliwą na sytuację najuboższych⁶³.

⁵⁹ Cf. J. Godłów-Legiędź, *Doktryna społeczno-ekonomiczna Friedricha Augusta von Hayeka*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1992, s. 23–24.

⁶⁰ A. Sen, *Democracy...*, s. 13.

⁶¹ P. Matera, R. Matera, *Moralność i religia a rozwój kapitalizmu w ujęciu Deepaka Lala*, „Annales. Etyka w Życiu Gospodarczym” 2011, vol. 14, s. 60–63.

⁶² Fakt ten dotyczy zarówno państw bogatych, jak i stosunkowo ubogich (jak Indie czy Bostwana).

⁶³ A. Sen, *Racjonalność i wybór społeczny* [w:] *Elementy teorii wyboru społecznego*, red. G. Lissowski, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2001, s. 64–72.

4. Wnioski

*Nie pytaj mnie czym jest ubóstwo, bo spotkałeś je poza moim domem. Spójrz na dom i policz liczbę dziur. Spójrz na naczynia i ubrania, które noszę. Spójrz na wszystko i zapisz co widzisz. To co widzisz, to ubóstwo*⁶⁴. Te słowa ubogiego mężczyzny z Kenii obrazują czym jest ubóstwo. Jest to zjawisko wieloaspektowe, którego charakterystyka powinna być dokonywana przez identyfikację faktycznych braków i problemów, z jakimi zmagają się osoby ubogie. Dlatego badając będąc należy brać pod uwagę wiele czynników, zarówno materialnych np. posiadane dobra, jak i duchowych, takich jak upokorzenie czy poczucie bezradności.

Rozważanie przyczyn ubóstwa ograniczone jedynie do kilku wybranych składników może prowadzić do błędnego postrzegania zarówno tego zjawiska, jak i dobrobytu. To z kolei może skutkować błędnie zaadresowaną pomocą. Dobrobyt dla osoby wychowanej w bogatym społeczeństwie o wysokim standardzie jest czymś zupełnie innym niż dla osoby mieszkającej w kraju słabo rozwiniętym.

Analiza ubóstwa w oparciu o koncepcję ludzkich zdolności Sena daje prawdziwszy obraz sytuacji osób biednych. Sen wykazał, że dyskusja publiczna na temat ubóstwa powinna poszukiwać odpowiedzi na pytanie o to czego nie mają osoby ubogie. Pojęcia zdolności i funkcjonowania wprowadziły jakościowy i etyczny wymiar do pojęcia ubóstwa i ukazały prawdziwe, nieinstrumentalne czynniki warunkujące ubóstwo danej osoby. Sen zwrócił uwagę na inne oblicze ubóstwa i rzeczywiste problemy osób dotkniętych tym zjawiskiem. Dlatego należy się zgodzić z opinią Roberta Solowa, który określił hinduskiego badacza jako „sumienie ekonomii”⁶⁵.

Bibliografia

- Andrzejczak K., *Zmiany wzrostu wskaźnika nasycenia samochodami osobowymi*, „Wiadomości Statystyczne” 2012, nr 11, s. 22–34.
- Bagiński P., *Amartya Sen i jego koncepcja wyjścia ze stanu ubóstwa poprzez poszerzenie zakresu wolności*, „Dialogi o Rozwoju” 2007, vol. 2007, nr 1, s. 63–66.
- Dzionek-Kozłowska J., R. Matera, *Ethics in Economic Thought. Selected Issues and Various Perspectives*, Lodz University Press & Jagiellonian University Press, Łódź–Kraków 2015.
- Dzionek-Kozłowska J., R. Matera, *O poszukiwaniu przyczyn bogactwa i nędzy narodów w teorii Darona Acemoglu i Jamesa A. Robinsona*, „Gospodarka Narodowa” 2016, nr 5 (w druku).
- Friedman M., R. Friedman, *Wolny Wybór*, Wydawnictwo Aspekt, Sosnowiec 2006.

⁶⁴ *World Development Report 2000/2001. Attacking Poverty*, Oxford University Press, New York 2001, s. 3.

⁶⁵ S. Nasar, *Indian Wins Nobel Award in Economics*, „The New York Times” 1998, <http://www.nytimes.com/1998/10/15/business/indian-wins-nobel-award-in-economics.html?pagewanted=all> (data dostępu: 04.05.2016).

- Galbraith J.K., *Istota masowego ubóstwa*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1987.
- Godłów-Legiędź J., *Doktryna społeczno-ekonomiczna Friedricha Augusta von Hayeka*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1992.
- Grabowska M., *Ubóstwo jako efekt zewnętrzny funkcjonowania konkurencyjnej gospodarki* [w:] *Uwarunkowania konkurencyjności przedsiębiorstw i gospodarki w XXI wieku*, red. B. Kryk, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2012.
- Hardin G., *Lifeboat Ethics: the Case Against Helping the Poor*, „Psychology Today” 1974, 8 września, s. 38–43.
- Kohler B., *Teoretyk ekonomii i dobrobytu* [w:] *12 ikon ekonomii. Od Smitha do Stiglitz*, red. R. Lüchinger, Wydawnictwo Studio Emka, Warszawa 2007.
- Kwarciński T., *Granice moralnej odpowiedzialności za problem światowego ubóstwa*, „Annales. Etyka w Życiu Gospodarczym” 2006, vol. 9, nr 1, s. 233–244.
- Kwarciński T., *Komu pomóc w pierwszej kolejności? Decyzje dotyczące udzielania pomocy ubogim w świetle Amartyi K. Sena badań nad ubóstwem*, „Prakseologia” 2006, nr 146, s. 31–50.
- Matera P., R. Matera, *Moralność i religia a rozwój kapitalizmu w ujęciu Deepaka Lala*, „Annales. Etyka w Życiu Gospodarczym” 2011, vol. 14, s. 55–65, http://www.annalesonline.uni.lodz.pl/archiwum/2011/2011_01_matera_55_65.pdf.
- Matera R., *Związki ekonomii i etyki w poglądach Mohandasa Gandhiego*, „Annales. Etyka w Życiu Gospodarczym” 2013, vol. 16, s. 307–318, http://www.annalesonline.uni.lodz.pl/archiwum/2013/2013_matera_307_318.pdf.
- Nasar S., *Indian Wins Nobel Award in Economics*, „The New York Times” 1998, <http://www.nytimes.com/1998/10/15/business/indian-wins-nobel-award-in-economics.html?pagewanted=all>.
- Panek T., *Ubóstwo i nierówność: dylematy pomiaru* [w:] *Statystyka społeczna – dokonania, szanse, perspektywy*, GUS, Warszawa 2008.
- Paszkowicz M.A., *Niepełnosprawność w świetle koncepcji zorientowanej na ludzkie możliwości*, „Prakseologia” 2014, nr 156, s. 205–224.
- Rajnehma M., *Bieda*, „Dialogi o Rozwoju” 2007, nr 1, s. 35–51.
- Sachs J., *Koniec z nędzą. Zadanie dla naszego pokolenia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.
- Sandel M.J., *Sprawiedliwość. Jak postępować słusznie?*, Wydawnictwo KURHAUS, Warszawa 2013.
- Sen A., *Democracy as Universal Value*, „Journal of Democracy” 1999, nr 10.3, s. 3–17.
- Sen A., J.P. Fitoussi, J. Stiglitz, *Błąd pomiaru. Dlaczego PKB nie wystarcza*, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Warszawa 2013.
- Sen A., *Nierówności. Dalsze rozważania*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2000.
- Sen A., *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*, Clarendon Press, Oxford 1981.
- Sen A., *Racjonalność i wybór społeczny* [w:] *Elementy teorii wyboru społecznego*, red. G. Lissowski, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2001.
- Sen A., *Rozwój i wolność*, Wydawnictwo Zys i S-ka, Poznań 2002.

The Millenium Development Goals Report 2015, United Nations, New York 2015.

World Development Report 2000/2001 Attacking Poverty, Oxford University Press, New York 2001.

World Development Report 2014/2015. Ending Poverty and Sharing Prosperity, The World Bank and The International Monetary Fund, Washington 2015.

Zwarthoed D., *Zrozumieć biedę. John Rawls – Amartya Sen*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2012.

<http://stat.gov.pl/>

<http://www.nobelprize.org/>

http://www.undp.org/content/undp/en/home/sdgoverview/mdg_goals.html